

CODIFICATIE IN BYZANTIUM?

Enige opmerkingen over de betekenis van de Novellen van keizer Leo de Wijze †

1. Het is bepaald geen voor de hand liggende gedachte om het begrip codificatie en de naam Byzantium met elkaar te verbinden. Immers, van codificatie kan eigenlijk pas vanaf de achttiende eeuw worden gesproken.¹ Het woord codificatie zelf is voor het eerst gebezigd door Jeremy Bentham (1748-1832).² Het Byzantijnse keizerrijk heeft opgehouden te bestaan in 1453, het jaar van de val van Constantinopel.³ Degene die het woord codificatie in verband brengt met Byzantijnse rechtsbronnen, gebruikt het woord in kwestie dus op anachronistische wijze. Byzantium is bovendien niet alleen in tijd ver van ons verwijderd, maar ook in geografisch opzicht. In algemene overzichts-literatuur die mede handelt over de ontwikkeling van het recht in de middeleeuwen wordt betrekkelijk weinig aandacht besteed aan Byzantijnse rechtsbronnen uit de tijd na Justinianus (keizer van 527-565).⁴ Byzantium lijkt letterlijk en figuurlijk in een uithoek van het Europese continent te liggen.

Een bijkomende moeilijkheid is, dat het begrip codificatie op verschillende manieren is gedefinieerd, zowel in het verleden⁵ als in onze eigen tijd. Twee voorbeelden mogen hier volstaan.⁶ Volgens Vanderlinden moet een codificatie aan de volgende kenmerken voldoen: de verzameling in kwestie vormt één geheel waarin delen van verschillende herkomst zijn verenigd; de verzameling bevat een regeling van het recht in zijn totaliteit of van een belangrijk deelgebied van het recht; de verzameling heeft rechtskracht; de verzameling is tot stand gekomen met het oogmerk een betere kennis van het recht mogelijk te

†. Voor de in de noten aangehaalde literatuur zie de lijst van verkort aangehaalde werken aan het eind van dit artikel.

1. Vgl. Coing, "Zur Vorgeschichte der Kodifikation"; Coing, *Europäisches Privatrecht*, I, pp. 76-79; Coing, *Europäisches Privatrecht*, II, pp. 7-10.

2. Vgl. Ankum, "La 'codification' de Justinien", p. 2 met n. 9; Vanderlinden, *Le concept*, p. 46; Lokin/Zwalve, *Hoofdstukken*, p. 1; Robinson/Fergus/Gordon, *Legal History*, pp. 247-248; Wieacker, *Privatrechtsgeschichte*, p. 279 met n. 109.

3. Voor een overzicht van de geschiedenis van Byzantium, vgl. Ostrogorsky, *History*.

4. Een uitzondering hierop vormen Robinson/Fergus/Gordon, *Legal History*, pp. 8 en 23-24; Lokin/Zwalve, *Hoofdstukken*, pp. 75-77. Natuurlijk bestaan er overzichten die enkel en alleen handelen over de Byzantijnse rechtsbronnen; vgl. Van der Wal/Lokin, *Delineatio*; Pieler, "Rechtsliteratur".

5. Vgl. het overzicht bij Vanderlinden, *Le concept*, pp. 10-14; vgl. ook Ankum, "La 'codification' de Justinien", pp. 1-3; Coing, "Zur Vorgeschichte der Kodifikation", passim.

6. Vgl. ten aanzien van het begrip codificatie verder nog Caroni, "Kodifikation"; Caroni, «*Privatrecht*», pp. 53-75; Coing, *Europäisches Privatrecht*, II, pp. 7-23; Robinson/Fergus/Gordon, *Legal History*, pp. 242-277.

maken.⁷ Lokin en Zwolve omschrijven codificatie als "geschreven recht waaraan de overheid een aan haar gezag ontleende, uitsluitende gelding toekent; deze exclusiviteit maakt de rechtsoptekening tot een volledige".⁸ Wellicht ten overvloede zij vermeld, dat de volledigheid waarvan in deze laatste definitie sprake is, *niet* materiële ofwel inhoudelijke volledigheid aanduidt, doch formele volledigheid. Materiële volledigheid van een codificatie wil zeggen, dat alle voorkomende juridische problemen in en door het wetboek worden opgelost. Materiële volledigheid is inmiddels een onbereikbaar en onvervulbaar ideaal gebleken. Formele volledigheid houdt in, dat de wettekst door de exclusiviteitsclausule tot enige en volledige bron van geldend recht wordt verklaard. Buiten de wettekst geldt geen ander recht: dat andere recht is afgeschaft.⁹

2. De verscheidenheid in definities van de term codificatie vormt voldoende aanleiding om bij het zoeken naar een antwoord op de in de titel van dit opstel geformuleerde vraag een grote mate van voorzichtigheid in acht te nemen. Er is nog een extra reden voor deze voorzichtige benadering. De vraag: 'Codificatie in Byzantium?' is in essentie al eerder gesteld en had toen alles te maken met het aspect van de exclusiviteit - de afschaffing van ander (ouder) recht. Het gebruik van de term codificatie stuitte hierbij op weerstand.¹⁰

Leo VI (de Wijze) regeerde van 886-912 over het Byzantijnse rijk. Tijdens deze regeeringsperiode is de tekst van de Basilica ontstaan. De Basilica - die zestig boeken omvatten en die recentelijk opnieuw zijn uitgegeven¹¹ - laten zich het best omschrijven als een thematische herschikking van de wetgeving van Justinianus. De Justiniaanse wetgeving bestaat uit vier verschillende onderdelen, nl. de Instituten, de Digesten, de tweede, herziene

7. Vgl. Vanderlinden, *Le concept*, pp. 236-240; Ankum, "La 'codification' de Justinien", p. 1.

8. Lokin/Zwolve, *Hoofdstukken*, p. 2.

9. Vgl. voor dit alles bijvoorbeeld Ankum, "La 'codification' de Justinien", p. 2 met n. 8; Caroni, "Kodifikation", Sp. 914-915 en 917; Lokin/Zwolve, *Hoofdstukken*, pp. 3-11 en 205.

10. Vgl. Pieler, "Rechtswissenschaft", p. 452 n. 67: 'Bedenken gegen die Verwendung des Begriffes "Kodifikation" äußert Scheltema (...). Solange man durch diesen Begriff nicht ausdrücken will, daß die damit bezeichneten Gesetze (bzw. "Legalkompendien") auf vorhergehende derogative Wirkung ausgeübt hätten, ist er wohl ungefährlich. (...)'; vgl. verder Wenger, *Quellen*, pp. 720-723. Voor de duidelijkheid zij opgemerkt, dat Scheltema zelf uitging van het beginsel van de uitsluitende gelding; vgl. bijvoorbeeld Scheltema, "Natur der Basiliken", pp. 298-299.

11. De Basilica bestaan niet alleen uit tekst. In de handschriften die de Basilica overleveren zijn in de marges overal scholia bijgeschreven. De tekst en de scholia zijn integraal uitgegeven door de drie Groninger hoogleraren Scheltema, Holwerda en Van der Wal; vgl. Scheltema/Holwerda/Van der Wal, *Basilicorum Libri LX*; Lokin, "Habent sua fata Basilica". Voor de Basilica, vgl. verder nog Van der Wal/Lokin, *Delineatio*, pp. 81-86, 90-92 en 99-100; Pieler, "Rechtswissenschaft", pp. 455-457. De benaming Basilica is afgeleid uit de Griekse uitdrukking τὰ βασιλικά νόμματα, 'de keizerlijke wetten'; vgl. Van der Wal/Lokin, *Delineatio*, p. 81.

versie van de Codex en ten slotte de Novellen. De Instituten, de Digesten en de Codex zijn grotendeels gesteld in het Latijn, de Novellen grotendeels in het Grieks. Het Latijn werd door de Griekssprekende bevolking van het Byzantijnse rijk in Justinianus' eigen tijd al niet of nauwelijks meer begrepen. Dit had tot gevolg, dat in het juridisch onderwijs van die dagen,¹² en later ook in de rechtspraktijk, allerlei in het Grieks gestelde bewerkingen, vertalingen en commentaren op de Instituten, de Digesten en de Codex zijn ontstaan. Nu is men bij het vervaardigen van de tekst van de Basilica zo te werk gegaan, dat al die Digestenfragmenten, Codexconstituties en Novellen (of capita van Novellen) die betrekking hadden op één en hetzelfde onderwerp systematisch onder één rubriek werden samengebracht. Wat betreft de Digesten en de Codex maakte men hierbij gebruik van de al eerder genoemde Griekse bewerkingen en vertalingen. De Novellen werden geraadpleegd in hun originele gedaante. Volgens het voorwoord van de Basilica¹³ maakten ook de Instituten deel uit van de nieuwe wettencompilatie.¹⁴

Leo's thematische herschikking van de wetgeving van Justinianus heeft in het verleden geleid tot een fundamenteel debat. Had het ontstaan van de tekst van de Basilica in de regeringsperiode van Leo de Wijze tot gevolg dat de wetgeving van Justinianus officieel werd afgeschaft? Berger heeft deze vraag bevestigend beantwoord,¹⁵ Scheltema ontken-
nend.¹⁶ Schminck gaf zowel Berger als Scheltema gedeeltelijk gelijk. Volgens Schminck bewees Berger, dat Leo de Wijze de Justiniaanse codificatie door zijn eigen wetboek - de Basilica - wilde vervangen, waarbij alle niet in de Basilica opgenomen bepalingen hun geldigheid zouden verliezen. Op zijn beurt wees Scheltema er terecht op, dat het officiële karakter en daarmee ook de uitsluitende gelding van de Basilica door de Byzantijnen zelf in de elfde en in de twaalfde eeuw in twijfel werden getrokken.¹⁷ Schminck betoogde echter, dat zowel Berger als Scheltema uitgingen van het denkbeeld van formele gelding, dat

12. Voor een overzicht van het rechtenonderwijs in de tijd van Justinianus, vgl. Scheltema, *L'enseignement de droit*.

13. Het voorwoord van de Basilica is uitgegeven door Schminck, *Studien*, pp. 22-23.

14. In werkelijkheid komen de Instituten slechts zeer sporadisch voor in de tekst van de Basilica. De volgende titels en capita zijn in hun door de hoogleraar Theophilus in de zesde eeuw vervaardigde Griekse vertaling in de Basilica terecht gekomen: Inst. 1,10 pr. = B. 28,4,50 (46) (BT 1337,20-1338,4); Inst. 3,2 = B. 28,5,1 (BT 1342,4-1343,28); Inst. 1,10 = B. 28,5,2 (BT 1344,1-1345,14); Inst. 1,12 = B. 31,4 (BT 1526,5-1527,14); Inst. 1,11 = B. 33,1,58-60 (BT 1548,2-1549,11); D. 29,7,1 juncto Inst. 2,25 pr. = B. 36,1,1 (BT 1652,6-10). Voor de Instituten als bron van de tekst van de Basilica, vgl. bijvoorbeeld Fögen, "Leon liest Theophilus", *passim*.

15. Vgl. Berger, "Studi sui Basilici IV"; vgl. ook Schminck, *Studien*, p. 37 met de noten 104-106.

16. Scheltema heeft zijn standpunt in verschillende publicaties onder woorden gebracht; hier zij slechts verwezen naar Scheltema, "Natur der Basiliken"; vgl. verder Schminck, *Studien*, p. 38 met de noten 107-112.

17. Vgl. Schminck, *Studien*, pp. 38-39.

wel past in een moderne rechtsstaat, maar niet in Byzantium: in Byzantium 'golden' wetten niet tot zij officieel werden afgeschaft, maar zolang als zij geaccepteerd werden. Daarom meende Berger ten onrechte uit de intenties van Leo de Wijze te kunnen afleiden, dat de Basilica ook in de eeuwen na hun publicatie officieel golden; en daarom meende Scheltema ten onrechte uit het feit dat er in de elfde en twaalfde eeuw werd getwijfeld aan de autoriteit van de Basilica, conclusies te kunnen trekken ten aanzien van hun oorspronkelijke bedoeling.¹⁸ Waarom wordt ondanks dit alles dan toch opnieuw het thema 'codificatie in Byzantium' aan de orde gesteld?

3. Het Justiniaanse wettencorpus, bestaande uit de Instituten, de Digesten en de tweede Codex,¹⁹ heeft sinds de zestiende eeuw veel kritiek ondervonden. Zo is naar voren gebracht, dat het Corpus Iuris als geheel onduidelijkheden en tegenstrijdigheden bevat, en dat er geen sprake is van een verantwoorde systematische opbouw. Het belangrijkste punt van kritiek betreft het feit dat het wettencorpus te veel beslissingen in concrete praktijkgevallen bevat.²⁰ Ook de afzonderlijke onderdelen van het Corpus Iuris zijn niet van kritiek verschoond gebleven. In het geval van de Codex heeft de kritiek zich bijvoorbeeld gericht op het feit dat de in de titels van de Codex opgenomen constituties chronologisch zijn geordend, en dat in geval van tegenspraak de meest recente constitutie geldt. De kritiek betreft hier derhalve de binnen de - zowel eerste als tweede - Codex geldende *lex posterior derogat legi priori*-regel.²¹ In het geval van de Digesten is de nadruk komen te liggen op het karakter van deze compilatie. De Digesten zijn een bloemlezing van fragmenten uit oude juristengeschriften, bedoeld ter bevordering van de kennis van het recht uit een lang vervlogen tijd. Justinianus beoogde vooral een verzameling aan te leggen van uittreksels

18. Vgl. Schminck, *Studien*, p. 39: 'Sowohl Berger als auch Scheltema gingen jedoch von einem formalen Geltungsbegriff aus, der auf einen modernen Rechtsstaat, nicht aber auf das byzantinische Staatswesen angewendet werden kann. In Byzanz "galten" Gesetze nämlich nicht solange, bis sie offiziell aufgehoben wurden, sondern nur solange, wie sie akzeptiert wurden, ja häufig nur bis zum Tode dessen, der sie erlassen hatte. Daher glaubte Berger zu Unrecht, aus der Tatsache, daß Leon VI. die justinianische Kodifikation ersetzen wollte, eine offizielle Geltung der 60 Bücher (= de Basilica, Th.E.v.B.) auch in den ihrer Publikation folgenden Jahrhunderten ableiten zu können, und daher meinte Scheltema mit der herrschenden Lehre ebenfalls zu Unrecht, aus dem Umstand, daß die Autorität des leontischen Gesetzbuches im 11. und 12. Jahrhundert angezweifelt wurde, auch dessen ursprünglichen Zweck erschließen zu können'.

19. De Novellen worden niet tot dit wettencorpus gerekend. Justinianus vaardigde zijn Novellen uit na de tweede, herziene versie van de Codex: ze zijn ons overgeleverd in particuliere verzamelingen. Vgl. Ankum, "La 'codification' de Justinien", p. 3 n. 11; Pieler, "Rechtsliteratur", pp. 408-411; Lokin/Zwalve, *Hoofdstukken*, pp. 60-61 en 74-75; Van der Wal, "La version florentine".

20. Vgl. Coing, "Zur Vorgeschichte der Kodifikation", pp. 799-804; Coing, *Europäisches Privatrecht*, II, p. 8; vgl. ook Ankum, "La 'codification' de Justinien", pp. 13-16.

21. Voor de *lex posterior*-regel, vgl. Lokin, "Codificatie in Constantinopel?", *passim*.

uit de werken van juristen uit de eerste eeuwen van het Principaat, te gebruiken door de studenten en de juristen van zijn eigen tijd en door alle komende generaties. Dit alles strookte niet met het principe dat de Digesten ook moesten functioneren als wetgeving. Ook al bezaten de Digesten officieel rechtskracht, hun karakter bemoeilijkte hun functioneren als bron van geldend recht in de rechtspraktijk. In het geval van de Instituten is opgemerkt, dat zij bovenal een leerboek zijn; als onderwijsboek bevatten zij slechts de grondbeginselen van het recht.²² Al deze punten van kritiek hebben sommige rechtsgeleerden gebracht tot de conclusie dat het Justiniaanse wettencorpus niet kan worden beschouwd als een codificatie in de moderne zin van het woord.²³

De zojuist weergegeven conclusie van diverse auteurs betekent echter niet, dat er geen punten van overeenstemming zouden bestaan tussen moderne codificaties en het Corpus Iuris, of dat het Justiniaanse wettencorpus niet met moderne codificaties zou kunnen worden vergeleken. Eén van de punten van overeenstemming betreft het principe van de exclusiviteit waarvan hierboven al kort melding is gemaakt. Justinianus heeft de Instituten, de Digesten en zowel de eerste als de tweede Codex exclusief geldig verklaard. Justinianus deed dit door exclusiviteitsclausules op te nemen in de inleidingsconstituties van het Corpus Iuris.²⁴ Het Justiniaanse wettencorpus kan wat betreft de uitsluitende gelding wel degelijk worden vergeleken met moderne codificaties: ook deze zijn voorzien van exclusiviteitsclausules.²⁵ We kunnen zelfs nog een stap verder gaan. De vraag of het Corpus Iuris

22. Vgl. voor dit alles Ankum, "La 'codification' de Justinien", pp. 5, 10-11 en 12.

23. Vgl. bijvoorbeeld Ankum, "La 'codification' de Justinien", pp. 16-17: 'Notre conclusion peut par conséquent être brève. La triple législation de Justinien qui est considérée d'une manière presque générale comme une codification, même comme la codification la plus fameuse de l'histoire du droit, n'est pas une véritable codification, comme les codes qui ont été faits en Europe continentale à partir du XVIIIe siècle.'; Coing, *Europäisches Privatrecht*, II, p. 7: 'Das *Corpus Iuris* Justinians ist keine Kodifikation im modernen Sinne; es ist eine Sammlung von Rechtsmaterial aus verschiedenen Zeiten nach einem sehr lockeren Schema. Es hatte aber, vor dem Erscheinen der modernen Zivilgesetzbücher, das Modell für alle umfassenden Gesetzbücher gebildet.'

24. Vgl. const. Summa § 3 (exclusiviteit van de eerste Codex, uitgevaardigd in 529); const. Tanta/Δέδωκεν § 19 (exclusiviteit van de Instituten en de Digesten, tezamen uitgevaardigd in 533); const. Cordi § 5 (exclusiviteit van de tweede, herziene versie van de Codex, uitgevaardigd in 534). Vgl. Ankum, "La 'codification' de Justinien", pp. 4-5, 8, 10 en 11; Lokin/Zwalve, *Hoofdstukken*, pp. 63-64, 68-69 en 74; Wallinga, *TANTA/ΔΕΔΩΚΕΝ*, pp. 103-106. Voor de uitsluitende gelding van de verschillende onderdelen van het Corpus Iuris, vgl. verder nog Lokin, "Codificatie in Constantinopel?", *passim*.

25. Vgl. bijvoorbeeld art. 7 van de invoeringswet van de Code civil, uitgevaardigd 30 ventôse an XII (= 21 maart 1804): 'A compter du jour où ces lois sont exécutoires, les lois romaines, les ordonnances, les coutumes générales ou locales, les statuts, les règlements, cessent d'avoir force de loi générale ou particulière dans les matières qui sont l'objet desdites lois composant le présent Code.' De exclusiviteit zoals verwoord in dit wetsartikel houdt de formele afschaffing van al het oude recht in. Voor het criterium van de uitsluitende gelding in het algemeen zij ten slotte nog verwezen naar de conclusie van Lokin, "Codificatie in Constantinopel?".

al dan niet kan worden beschouwd als een codificatie hangt uiteindelijk af van de wijze waarop het begrip codificatie wordt gedefinieerd. Indien de inhoud of de wens om te komen tot sociale hervormingen wordt gekozen als criterium, kan het Corpus Iuris niet worden aangemerkt als codificatie. Indien wordt uitgegaan van criteria als unificatie, of vaststelling van het recht, of uitsluitende gelding, kan het Justiniaanse wettencorpus wel worden gekenschetst als een codificatie.²⁶ We hebben al gezien, dat Vanderlinden een ruime definitie hanteert. Het behoeft dan ook geen bevreemding te wekken, dat hij zowel de Digesten als de Codex aanmerkt als codificaties.²⁷ Volgens de definitie van Lokin en Zwolve is het Justiniaanse wettencorpus eveneens te beschouwen als een codificatie: alle onderdelen van het Corpus Iuris voldoen aan het criterium van de uitsluitende gelding.

4. De inleidingsconstituties op de Instituten, de Digesten en de Codex zijn niet de enige constituties uit Byzantijnse tijd die exclusiviteitsclausules bevatten. Zo'n clause is ook te vinden in de wetgeving van keizer Leo de Wijze.

De Novellen van Leo - uitgevaardigd in de eerste jaren van de regering van deze keizer²⁸ - zijn voor het grootste deel tot ons gekomen in de vorm van een verzameling, i.e. in de vorm van een doorlopende, tot één geheel geredigeerde tekst. Het oudste handschrift dat deze collectie in haar totaliteit overlevert is cod. Marc. gr. 179, daterend uit het eind van de twaalfde of het begin van de dertiende eeuw.²⁹ De 113 Novellen die tezamen de collectie vormen,³⁰ hebben in de loop der tijd de nodige aandacht getrokken. Dölger en Karayannopulos hebben betoogd, dat de uiterlijke vorm van wetten vanaf de vierde tot en met het einde van de elfde eeuw het meest geleek op die van het oude Romeinse edict.³¹

26. Vgl. Coing, "Zur Vorgeschichte der Kodifikation", p. 798: 'Insbesondere zeigt sich, daß das Corpus Iuris Civilis keineswegs alle dieser Kriterien erfüllt. Es ist als Kodifikation anzusprechen, wenn man auf die Vereinheitlichung oder Feststellung des Rechts, sowie auf den absoluten Geltungswillen (außer kraft setzen des alten Rechts, Interpretationsverbot) abstellt. Es ist keine Kodifikation, wenn man die innere Form oder den Willen zur sozialen Reform als Kriterium wählt'.

27. Vgl. Vanderlinden, *Le concept*, pp. 22-23; Vanderlinden uit zich niet ten aanzien van de vraag of ook de Instituten kunnen worden beschouwd als codificatie. Vgl. verder Ankum, "La 'codification' de Justinien", p. 1 en p. 10 n. 44.

28. Vgl. Schminck, "Frömmigkeit ziere das Werk", pp. 91-93.

29. Vgl. Burgmann/Fögen/Schminck/Simon, *Repertorium*, I, p. 339 nr. 296. Leo's Novellen zijn uitgegeven door Noailles en Dain; vgl. Noailles/Dain, *Les Nouvelles*.

30. Eigenlijk kan er niet worden gesproken over een verzameling van 113 Novellen: Nov. Leon. 16 en Nov. Leon. 75 zijn identiek; vgl. Fögen, "Legislation und Kodifikation", p. 24 n. 5. Voor de Novellencollectie in het algemeen, vgl. Pieler, "Rechtswissenschaft", pp. 449-450; Van der Wal/Lokin, *Delineatio*, pp. 86-87 en 133. Voor de Novellen van Leo die geen deel uitmaken van de collectie, vgl. Schminck, "Novellae extravagantes".

31. Vgl. Dölger/Karayannopulos, *Byzantinische Urkundenlehre*, p. 75. Dölger en Karayannopulos hebben zich voor hun opvatting niet uitdrukkelijk beroepen op het testimonium van de Novellen van Leo. Toch moet de uiterlijke verschijningsvorm van deze Novellen wel een rol hebben gespeeld; vgl. Van der Wal, "*Edictum* und *lex edictalis*", p. 309.

Van der Wal bestreed deze opvatting. Hij wees erop, dat Leo de Wijze bij de vervaardiging van zijn Novellen opzettelijk anachronistisch te werk ging, waarschijnlijk met het oogmerk zijn verre voorganger Justinianus na te bootsen. Dientengevolge kunnen Leo's Novellen niet worden gebruikt als een testimonium voor de uiterlijke verschijningsvorm van wetten in de tweede helft van de negende eeuw.³² Leo's Novellen hebben niet alleen door hun vorm de aandacht op zich gevestigd, maar ook door hun inhoud en hun taal. Zo blijkt Leo zich in zijn Novellen op zeer specifieke gevallen te hebben geconcentreerd,³³ terwijl het taalgebruik van de Novellen als wijdlopig en rhetorisch is gekenschetst. Eén en ander heeft geleid tot een negatieve waardering van het juridisch gehalte van de Novellen van Leo.³⁴

Leo heeft zijn Novellencollectie voorzien van een voorwoord. Deze voorrede bevat een passage waarin wordt gesproken over de geldigheid en de afschaffing van wetten. De betreffende passage luidt aldus:

Τοιγαροῦν οὐκ ἄξιον παριδεῖν κρίναντες ἐν τοσαύτῃ συγχύσει καὶ ταραχῇ φέρεσθαι ὧν ἡ γαλήνη καὶ ἀταραξία τῆς πολιτείας ἐξήρτηται, ἐπισκέψεώς τε ὡς ἐνι μάλιστα ἐπιμελεστάτης τοῦ νόμου ἡξιώσαμεν, καὶ ὧν λυσιτελὲς ὑπάρχειν τὸ κράτος κατενοήσαμεν, τούτων ἐκλογὴν ποιησάμενοι, δόγματι ἐγγράφῳ τῆς βασιλείας ἡμῶν τὴν εἰς τὴν πολιτείαν αὐτοῖς παρρησίαν ἐβεβαιώσαμεν καὶ τοῖς πράγμασι διαιτᾶν ἐπεψηφισάμεθα· οὓς δὲ ἔγνωμεν ἀσυμφόρους, τούτων δὲ ἄρα ἐνίοις μὲν καὶ αὐτοὶ δόγματι τῆς τῶν νόμων τιμῆς καὶ τάξεως ἐξωστρακίσσαμεν εἰς σιγὴν διηνεκὴ συνελάσαντες, ὧν δὲ οὐδ' εἰς μνήμην ὅλως κατέστημεν διὰ τῆς ἀμνηστίας καὶ αὐτοὺς παραπλησίως ἐκείνοις συνεξωστρακίσσαμεν.³⁵

'Daarom hebben wij, oordelend, dat het niet passend is om geen acht te slaan op de zo grote verwarring en ordeloosheid van die dingen waarvan de sereniteit en de rust van de staat afhankelijk zijn, de wetten een uiterst nauwgezette inspectie waardig gekeurd, en na een selectie te hebben gemaakt van die wetten waarvan wij het nuttig oordeelden de rechtskracht te handhaven, hebben wij voor die wetten middels een geschreven besluit uitgevaardigd door onze keizerlijke majesteit de vrijheid van spreken in de staat bevestigd en besloten, dat zij in rechtszaken scheidsrechter zijn; maar van die wetten die wij beoordeelde als nutteloos hebben wij zelf sommige verbannen uit de waardigheid en rang der wetten, hen verdrijvend tot een eeuwigdurend stilzwijgen; maar die wetten waarvan wij in het geheel geen melding hebben gemaakt, ook die hebben wij verbannen door het niet noemen, op een wijze bijna gelijk aan die andere wetten.'

32. Vgl. Van der Wal, "La tradition des Nouvelles", pp. 259 en 263-264; Van der Wal, "Edictum und lex edictalis", pp. 304-305 met n. 50 en 309-310.

33. Vgl. Fögen, "Legislation und Kodifikation", pp. 30-31.

34. Vgl. bijvoorbeeld Pieler, "Rechtsliteratur", 450; Fögen, "Legislation und Kodifikation", pp. 23-24; vgl. ook Van der Wal, "Edictum und lex edictalis", pp. 309-310: 'Diese merkwürdige Übersetzung ist nicht das einzige Anzeichen dafür, daß diese Novellen (...) vom Kaiser höchstpersönlich in seinem Studierzimmer ausgeklügelt wurden; dafür zeugt auch der in vielen Fällen überaus triviale Gehalt dieser Texte und noch mehr ihre äußerst weitschweifige und rhetorische Sprache, die in diesem Maß der Verschrobenheit in keinem Gesetz der unmittelbar vorhergehenden oder folgenden Zeit wiederkehrt'.

35. Novellencollectie, praefatio (ed. Noailles/Dain, *Les Nouvelles*, p. 7/10-20).

Het taalgebruik in deze passage laat zich omschrijven als zeer bloemrijk. Toch is de inhoud globaal wel duidelijk. Leo de Wijze heeft de wetten onderworpen aan een zorgvuldige inspectie. Hij heeft ze daarbij ingedeeld in twee categorieën, nl. de wetten die naar zijn inzicht hun rechtskracht dienden te behouden en de wetten die hij beschouwde als nutteloos: *ὧν λυσιτελὲς ὑπάρχειν τὸ κράτος κατενόησαμεν* in rg. 13 correspondeert met *οὐς δὲ ἔγνωμεν ἀσυμφόρους* in rgs. 16/17. Leo maakte vervolgens een selectie van de wetten die geldig dienden te blijven: *τούτων ἐκλογὴν ποιησάμενοι* in rg. 14 verwijst naar het onmiddellijk voorafgaande *ὧν λυσιτελὲς ὑπάρχειν τὸ κράτος κατενόησαμεν* in rg. 13. Leo bevestigde de rechtskracht van de door hem geselecteerde wetten expliciet: *αὐτοῖς* in rg. 15 refereert aan *τούτων ἐκλογὴν ποιησάμενοι* in rg. 14³⁶ en niet aan *ὧν λυσιτελὲς ὑπάρχειν τὸ κράτος κατενόησαμεν*. Leo bekrachtigde alleen van de door hem geselecteerde wetten de rechtskracht expliciet middels een Novelle, een *δῶγμα ἔγγραφον*;³⁷ er waren ook wetten die naar Leo's inzicht wel geldig dienden te blijven, maar waarvan hij de rechtskracht niet uitdrukkelijk bevestigde. Natuurlijk rijst de vraag om welke wetten het hier gaat. Het antwoord op deze vraag is te vinden in de dispositio van Leo's eerste Novelle.³⁸ Een tweede vraag is, wat Leo deed met de wetten die hij beschouwde als nutteloos - *οὐς δὲ ἔγνωμεν ἀσυμφόρους* in rgs. 16/17. Leo schafte die wetten allemaal af, hetzij expliciet door middel van een Novelle, hetzij stilzwijgend. *Τούτων δὲ ἄρα* in rg. 17 verwijst naar het direct voorafgaande *οὐς δὲ ἔγνωμεν ἀσυμφόρους*. De zinsnede *τούτων δὲ ἄρα* is op zijn beurt onderverdeeld in *ἐνίους μὲν* in rg. 17 en *ὧν δὲ* in rg. 19: Leo schafte sommige van de wetten die hij beschouwde als nutteloos expliciet af door middel van een Novelle;³⁹ de wetten die Leo onvermeld liet werden stilzwijgend afgeschaft. Door het feit dat deze wetten onvermeld bleven verloren zij hun rechtskracht evenzeer als de wetten die uitdrukkelijk werden afgeschaft.

36. De zinsnede *ἐκλογὴν* verwijst naar Leo's eigen Novellencollectie. Volgens Van der Wal gaat het bij deze zinsnede veeleer om een algemene omschrijving, zonder dat er naar een specifieke tekst wordt verwezen; vgl. Van der Wal, 'La tradition des Nouvelles', p. 264 n. 24.

37. *Δῶγματι ἐγγράφῳ* refereert ofwel aan die afzonderlijke Novellen waarin Leo de rechtskracht van door hem geselecteerde bepalingen uitdrukkelijk bevestigde, ofwel aan de Novellencollectie in haar totaliteit. Volgens Van der Wal kan *δῶγμα ἔγγραφον* worden vertaald door zowel 'een geschreven wet', als 'een geschreven collectie'. Indien Leo echter had willen verwijzen naar zijn complete Novellencollectie, had hij ongetwijfeld het lidwoord, en mogelijk zelfs een pronomen demonstrativum toegevoegd aan de zinsnede *δῶγμα ἔγγραφον*; vgl. Van der Wal, 'La tradition des Nouvelles', p. 260 met n. 11.

38. Vgl. § 6 hieronder.

39. De zinsnede *δῶγμα* in rg. 17 is een equivalent van Novelle of *νόμος*; vgl. Van der Wal, "La tradition des Nouvelles", p. 260 n. 11. In rg. 17 verwijst *δῶγμα* naar die afzonderlijke Novellen waarin Leo wetten die hij beschouwde als nutteloos uitdrukkelijk afschafte. Voor een aantal van die wetten, vgl. Fögen, "Legislation und Kodifikation", pp. 24 evv.

De inhoud van de passage uit de voorrede van de Novellencollectie moge dan globaal duidelijk zijn, de precieze betekenis is dat geenszins. Van der Wal omschreef de hele hierboven geciteerde passage als onbegrijpelijk. Hij betoogde dat, als de passage letterlijk wordt genomen, dit de afschaffing betekent van alle bepalingen uit de wetgeving van Justinianus die niet worden genoemd in de Novellen van Leo de Wijze.⁴⁰ De betekenis van Leo's opmerkingen inzake de bevestiging van de rechtskracht van wetten en vooral inzake de - stilzwijgende - afschaffing van wetten blijft inderdaad duister, indien die opmerkingen enkel en alleen in verband worden gebracht met de Novellencollectie van Leo de Wijze. Zijn Novellenverzameling is lange tijd beschouwd als een op zichzelf staand geheel. Recent onderzoek heeft evenwel aan het licht gebracht, dat er een nauwe relatie bestaat tussen Leo's Novellen, en de al eerder genoemde thematische herschikking van de wetgeving van Justinianus, de Basilica. In het verleden is steeds gesteld, dat Leo zijn Novellen uitvaardigde na de Basilica.⁴¹ Daarbij werd echter wel opgemerkt, dat vier van Leo's Novellen invloed hebben gehad op de tekst van de Basilica. Deze vier Novellen werden derhalve uitgevaardigd vóór de Basilica.⁴² De recente onderzoeken van Fögen hebben aangetoond, dat niet slechts vier, maar twintig, en mogelijk zelfs 29 Novellen van Leo hebben geleid tot ingrepen in de tekst van de Basilica.⁴³ Dit resultaat bracht Fögen tot de overtuiging, dat de Novellen van Leo niet pas na de Basilica zijn uitgevaardigd, doch synchroon en in nauwe samenhang met het ontstaan van de tekst van de Basilica. Fögen omschreef de Novellen van Leo kort samengevat als 'kodifikationsbegleitende Legislation'. In dit licht bezien valt te verklaren hoe het komt dat Leo zich in zijn Novellen bezighield met zeer specifieke gevallen.⁴⁴

De onderzoeken van Fögen hebben op hun beurt geleid tot een nieuwe belangstelling voor Leo's Novellen. Zo is recentelijk een vergelijking gemaakt tussen deze Novellen en de *quingaginta decisiones* van Justinianus.⁴⁵ De visie van Fögen heeft Lokin geïnspireerd tot de gedachte dat de voorrede van Leo's Novellencollectie niet alleen heeft behoord bij die ene verzameling constituties, maar ook heeft gediend als voorwoord van de

40. Vgl. Van der Wal, "La tradition des Nouvelles", p. 264.

41. Vgl. Fögen, "Legislation und Kodifikation", p. 23 met n. 3.

42. Vgl. Fögen, "Legislation und Kodifikation", p. 30 met de noten 28 en 29.

43. Vgl. Fögen, "Legislation und Kodifikation", pp. 28-29.

44. Vgl. Fögen, "Legislation und Kodifikation", pp. 30-31.

45. Vgl. Lokin, "The Novels of Leo and the Decisions of Justinian"; Lokin, "Significance of Law and Legislation", p. 84; Schminck, "Frömmigkeit ziere das Werk", p. 91 met n. 120. De (*quingaginta decisiones* ('vijftig beslissingen')) zijn constituties van Justinianus. Hij vaardigde ze uit als antwoord op door de wetgevingscommissie aan hem voorgelegde twistvragen; vgl. Wenger, *Quellen*, pp. 572-576; Pieler, "Rechtswissenschaft", pp. 407-408. Voor de term decisio, vgl. tenslotte nog Lokin, "Decisio".

Basilica. Lokin deed dezelfde suggestie ten aanzien van de eerste Novelle van Leo.⁴⁶ Lokin gedachte dat de voorrede van de Novellencollectie en de eerste Novelle eveneens hebben gediend als voorwoorden van de Basilica,⁴⁷ leidt tot een nieuw begrip van Leo's uittellingen inzake het handhaven van de rechtskracht van wetten en inzake het afschaffen van wetten.

5. De eerste Novelle van Leo de Wijze is mogelijk uitgevaardigd op 23 maart van het jaar 889.⁴⁸ Het is deze eerste Novelle die de al eerder genoemde exclusiviteitsclausule bevat. De betreffende clausule is te vinden in de dispositio van de Novelle.⁴⁹ Deze dispositio is gericht tot de rechters en de magistraten, en luidt in haar totaliteit als volgt:

Τούτων οὖν ἡμῖν οὕτω διωκμένων, ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸν ἔπειτα ἅπαντα χρόνον, ἅπασι εἰς οὓς ἀνήρτηται τὰ τῆς δίκης ζυγά, ἄρχουσι καὶ δικασταῖς, ἐντελλόμεθα τοὺς μὲν ὅσοι νόμοι παρὰ τῆς βασιλείας ἡμῶν τοῦ νομίμου ἐδάφους τὴν ἀπαλλοτρίωσιν κατεψηφίσθησαν, τοὺτους ἀχρήστους ἡγουμένους ἔδῃ ἐρρίφθαι, κατὰ δὲ τοὺς λοιποὺς ἐγγράφους, τοὺς τε ἀρχαίους καὶ τοὺς μικρῶ μὲν πρόσθεν παρὰ τοῦ ἀειμνήστου πατρὸς ἡμῶν, νῦν δὲ παρ' ἡμῶν ἐγκεκριμένους ἢ τεθεσπισμένους, ταῖς δίκαις βραβεύειν τὰς διαλύσεις, οὐδενὸς συγχωρουμένου ἔτι πρὸς τινὰ τῶν ὑπερορίων τῆς νομικῆς ἀξίας κεφαλαίων ἀπονεύειν, ἀλλ' οὐδ' εἰς συνήθειαν ἀποτρέχειν ἥτις οὐχὶ παρὰ τοῦ ἡμετέρου κράτους λαβοῦσα τὸ ἔκκριτον ἀντὶ τοῦ συνήθεια εἶναι καὶ λέγεσθαι πρὸς νόμου δόξαν καὶ τιμὴν ἀνηνέχθη.⁵⁰

'Nu die dingen dan zo door ons zijn beschikt, geven wij aan allen aan wie de balans van het recht is toevertrouwd, de magistraten en de rechters, het bevel om vanaf nu en voor altijd toe te laten, dat zoveler wetten verworpen zijn als door onze keizerlijke majesteit zijn bestemd tot vervreemding uit het wettelijk fundament, oordelend dat die wetten nutteloos zijn; en [wij bevelen], dat zij in rechtsgedingen hun oordelen vellen in overeenstemming met de overige geschreven wetten, dat wil zeggen de oude wetten, en de wetten die korte tijd geleden door onze vader eeuwig nagedachtenis, en nu door ons zelf zijn toegelaten of uitgevaardigd; hierbij is het aan niemand meer toegestaan om zich te wenden tot één van de hoofdstukken die zich bevinden aan de overzijde van de grens van de waardigheid der wet, of om

46. Vgl. Lokin, 'Significance of Law and Legislation', pp. 85/86. Vgl. verder Dagron, 'Lawful Society', p. 41.

47. De Basilica zijn zelf ook voorzien van een voorwoord; vgl. n. 13 hierboven. Er is slechts één Basilica-handschrift dat deze voorrede overlevert, nl. cod. Paris. gr. 1352, daterend uit het begin van de dertiende eeuw; vgl. Burgmann/Fögen/Schminck/Simon, *Repertorium*, I, p. 195 nr. 166. Het voorwoord van de Basilica is verder overgeleverd via de appendices van de Synopsis Basilicorum Maior; vgl. Schminck, *Studien*, pp. 17-21; Svoronos, *Synopsis maior*, p. 197. Voor de Basilica-praefatio, en voor de relatie tussen deze voorrede en het voorwoord van Leo's Novellencollectie, vgl. Van Bochove, *To Date and Not to Date*, pp. 187-221.

48. Vgl. Schminck, 'Frömmigkeit ziere das Werk', p. 93 n. 153 (op p. 113).

49. De dispositio is dat deel van de Novelle waarin de keizerlijke beslissing is neergelegd. De keizerlijke autoriteit wordt tot uitdrukking gebracht door zinsneden als 'wij bevelen', en 'wij beslissen': deze werkwoordsvormen zijn steeds gesteld in de tegenwoordige tijd. Voor dit alles, vgl. Dölger/Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre*, pp. 48-49 en 75-77.

50. Nov. Leon. 1 (ed. Noailles/Dain, *Les Nouvelles*, p. 15/3-14).

nog zijn toevlucht te zoeken tot een gewoonte die niet door onze majesteit werd uitverkoren om te worden verheven tot wettelijke roem en waardigheid, in plaats van gewoonte te zijn en genoemd te worden.'

De dispositio van Nov. Leon. 1 laat opnieuw een bloemrijk taalgebruik zien. Toch is deze tekst beter te begrijpen dan de eerder geciteerde passage uit de voorrede van de Novellencollectie. Zo blijkt ondubbelzinnig, dat Leo zijn constitutie voor altijd wilde laten gelden: ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸν ἔπειτα ἅπαντα χρόνον. Deze constatering pleit tegen de gedachte, dat in Byzantium wetten slechts golden zolang als zij geaccepteerd werden, soms zelfs slechts tot aan het overlijden van degene die de betreffende wet had uitgevaardigd.⁵¹ Verder is de instructie aan de rechters op zichzelf genomen duidelijk genoeg: τοὺς μὲν ὅσοι νόμοι - ἐὰν ἐρρίφθαι in de regels 5-7 correspondeert met κατὰ δὲ τοὺς λοιποὺς - τὰς διαλύσεις in de regels 7-10. Leo verbood de rechters om nog langer wetten te raadplegen die door hem waren afgeschaft. De rechters dienden in het vervolg in rechtszaken hun oordelen te baseren op de overige geschreven wetten, nl. de 'oude wetten', en de wetten die eerder door Leo's overleden vader Basilius waren toegelaten of uitgevaardigd, en nu ook door Leo zelf. In de laatste regels van de dispositio stelde Leo nog eens duidelijk, dat niemand zich meer mocht wenden tot wetten die waren afgeschaft: de hoofdstukken aan de overzijde van de grens van de waardigheid der wet. De laatste vier regels van de dispositio vormen tezamen de exclusiviteitsclausule.⁵² Ondanks het feit, dat de dispositio op zichzelf genomen iets duidelijker is dan de passage uit de voorrede van de Novellencollectie, blijven er nog voldoende vragen over. Wat is de betekenis van de verwijzing naar de wetgeving van Leo's vader en naar die van Leo zelf? Wat te denken van de zinsnede 'oude wetten'? En vooral: welke wetten zijn het, die Leo heeft afgeschaft? Wat is de exacte reikwijdte van de exclusiviteitsclausule?

Leo heeft de verwijzing naar de wetgeving van zijn vader niet nader gespecificeerd. Basilius' wetgeving is tot ons gekomen in de vorm van twee rechtscompendia, nl. het Prochiron en de Eisagoge.⁵³ Het is mogelijk, dat Leo refereerde aan deze twee rechtscompendia,⁵⁴ doch dit kan niet worden bewezen. Duidelijk is alleen dat Leo de rechters het bevel

51. *Contra* Schminck, *Studien*, p. 39.

52. Voor deze clausule, vgl. Lokin, "Significance of Law and Legislation", p. 83: 'Most interesting is the final clause of the first Novel, which pronounces exclusivity. The magistrates and judges were strictly forbidden to refer to a legal rule that had lost its validity.' Leo verbood overigens ook de consultatie van al die bepalingen uit het gewoonterecht, die hij niet had verheven tot wet. Voor Leo's houding ten opzichte van het gewoonterecht, vgl. Van Bochove, *To Date and Not to Date*, pp. 218-219 met verdere verwijzingen.

53. Voor de datering en de onderlinge verhouding van deze twee rechtscompendia, vgl. Van Bochove, *To Date and Not to Date*, pp. 7-81.

54. Leo maakte in zijn Novellenverzameling gebruik van zowel de Eisagoge als het Prochiron; vgl. Schminck, *Studien*, pp. 80-85; Van Bochove, *To Date and Not to Date*, pp. 157-171. Volgens Noailles en Dain verwijst de dispositio naar het Prochiron; vgl. Noailles/Dain, *Les Nouvelles*, p. 14 met noot 2.

gaf om zich bij het rechtspreken te houden aan de wetgeving van Basilius. De referentie aan Leo's eigen wetgeving kan worden gezien als een verwijzing naar de verzameling van de Novellen,⁵⁵ ondanks het feit dat Leo ook hier elke specificatie achterwege laat. Noailles en Dain hebben de zinsnede 'oude wetten' geïnterpreteerd als een verwijzing naar de Basilica.⁵⁶ Fögen trok deze laatste opvatting in twijfel. Leo bond de rechters aan de normatieve beslissingen die hij in zijn Novellen had genomen, terwijl hij zich daarbij ten dele bij zijn vader aansloot. Voor het overige verwees Leo de rechters naar de oude wetten. Met deze wetten zouden eventueel de Basilica kunnen zijn bedoeld.⁵⁷

De term 'oude wetten' houdt op de één of andere wijze verband met de Justiniaanse wetgeving. Immers, in het narratieve deel van zijn eerste Novelle noemt Leo Justinianus expliciet.⁵⁸ Bovendien heeft Leo in afzonderlijke Novellen de rechtskracht van bepalingen uit de wetgeving van Justinianus bevestigd.⁵⁹ Maar het is onwaarschijnlijk, dat Leo de intentie had de rechters te dwingen slechts die Justiniaanse bepalingen in acht te nemen die hij uitdrukkelijk had bevestigd in zijn Novellen. De zinsnede 'oude wetten' heeft een grotere reikwijdte dan alleen die Justiniaanse bepalingen waarmee Leo zich in zijn Novellen uitdrukkelijk bezighield. Moet de zinsnede 'oude wetten' dan worden opgevat als een directe verwijzing naar de wetgeving van Justinianus? Deze laatste gedachte wekt enige bevreemding, wanneer in aanmerking wordt genomen, dat Leo zelf zorg heeft gedragen voor een thematische herschikking van die Justiniaanse wetgeving en wanneer wordt bedacht, dat Leo zijn Novellen zeer waarschijnlijk heeft uitgevaardigd als 'kodifikationsbegleitende Legislation'. Zou Leo desondanks de rechters toch hebben willen verplichten zich te houden aan de wetgeving van Justinianus, hetzij in haar oorspronkelijke vorm, hetzij in

55. Vgl. Noailles/Dain, *Les Nouvelles*, p. 14 met noot 3.

56. Vgl. opnieuw Noailles/Dain, *Les Nouvelles*, p. 14 noot 2: 'Allusion au *Prochiron* de Basile Ier (...), et sans doute aussi aux Basiliques, bien que Léon n'y fasse aucun renvoi dans ses Nouvelles.'

57. Vgl. Fögen, "Legislation und Kodifikation", p. 32: 'Eine Erwähnung der Basiliken vermag ich in diesen Worten nicht aufzuspüren. Leon bindet die Richter an eben die normativen Entscheidungen, die er in den Novellen, teils im Anschluß an seinem Vater, getroffen hat, und verweist die Richter im übrigen auf die alten Gesetze, welche die Basiliken sein könnten, aber keineswegs sein müssen. Daß Leon in von ihm ungewohnter Schlichtheit von ἀρχαίου (νόμοι) spricht, ist allerdings schon ein Indiz, daß er eben jene alten Gesetze meint und nicht seine eigene, angeblich gerade fertiggestellte prachtvolle Kodifikation.'

58. Vgl. Nov. Leon. 1 (ed. Noailles/Dain, *Les Nouvelles*, p. 11/12 - p. 13/11). Voor de inhoud van het verhalende deel van Leo's eerste Novelle, vgl. Fögen, "Legislation und Kodifikation", pp. 32-33; Lokin, "Significance of Law and Legislation", pp. 84-85. De narratio is één van de door Dölger en Karayannopoulos onderscheiden onderdelen van de hoofdtekst van een Novelle; de narratio beschrijft het juridische probleem waarvoor de Novelle wordt uitgevaardigd, en geeft een opsomming van de relevante feiten. Vgl. Dölger/Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre*, pp. 49 en 76-77.

59. Vgl. Fögen, "Legislation und Kodifikation", p. 24 met n. 4 en p. 31.

haar bewerkingen uit de zesde eeuw? De zinsnede *ἀρχαίοι νόμοι* refereert veeleer aan de Justiniaanse wetgeving zoals die is overgeleverd en thematisch herschikt in de tekst van de *Basilica*.⁶⁰ Leo gaf in de dispositio van zijn eerste Novelle de rechters het bevel om zich bij het vellen van vonnissen te houden aan die wetten die deel uitmaakten van het geheel bestaande uit de Justiniaanse wetgeving zoals overgeleverd in de *Basilica*, de wetgeving van zijn vader Basilius en zijn - Leo's - eigen Novellen.

6. Natuurlijk rijst de vraag wat er gebeurde met de wetten die geen deel uitmaakten van het zojuist genoemde geheel. Blijkens de dispositio verbood Leo de rechters om nog langer wetten te consulteren die door hem waren afgeschaft. Welke wetten zijn het die Leo heeft afgeschaft? Deze laatste vraag kan worden beantwoord door de eerder aangehaalde passage uit de voorrede van de Novellencollectie te bezien in nauwe samenhang met de dispositio van de eerste Novelle.

Leo de Wijze heeft - zoals wij hebben gezien - blijkens het voorwoord van zijn Novellenverzameling de wetten ingedeeld in twee categorieën, nl. de wetten die naar zijn inzicht hun rechtskracht dienden te behouden en de wetten die hij beschouwde als nutteloos. Leo selecteerde een aantal wetten die geldig dienden te blijven. Hij bevestigde de rechtskracht van deze door hem geselecteerde wetten expliciet middels een Novelle. De wetten die niet behoorden tot Leo's persoonlijke selectie, maar die naar zijn inzicht wel geldig dienden te blijven, behielden hun rechtskracht onverkort, ondanks het feit, dat hij hun rechtskracht niet uitdrukkelijk bevestigde. De wetten die Leo beschouwde als nutteloos verloren hun rechtskracht allemaal. Hij schafte sommige van deze wetten expliciet af door middel van een Novelle. De overige wetten die Leo beschouwde als nutteloos werden stilzwijgend afgeschaft, nl. door het feit dat hij op geen enkele wijze melding maakte van die wetten. In de dispositio van zijn eerste Novelle verbood Leo de rechters door hem afgeschafte wetten te consulteren en gaf hij hen het bevel om hun vonnissen te baseren op die wetten die deel uitmaakten van het geheel van de *Basilica*, de wetgeving van Basilius en zijn eigen Novellen. Dit alles impliceert, dat de wetten die naar Leo's inzicht hun rechtskracht dienden te behouden deel uitmaakten van het zojuist genoemde geheel. De rechters konden de wetten die naar Leo's inzicht wel geldig dienden te blijven, maar waarvan hij de rechtskracht niet uitdrukkelijk bevestigde in zijn Novellen, vinden in de *Basilica* en in de wetgeving van Basilius. De wetten die hij beschouwde als nutteloos behoorden niet tot het geheel van de *Basilica*, Basilius' wetgeving en zijn Novellen. Leo de Wijze schafte die wetten stilzwijgend af.

60. Pace Fögen, "Legislation und Kodifikation", p. 32.

Fögen heeft doorgrond wat Leo's Novellen in werkelijkheid zijn: 'kodifikationsbegleitende Legislation', uitgevaardigd in nauwe samenhang met het ontstaan van de Basilica. Indien de passage uit het voorwoord van de Novellencollectie tegen deze achtergrond wordt gezien en wordt geïnterpreteerd in nauwe samenhang met de dispositio van de eerste Novelle, worden Leo's opmerkingen inzake de - stilzwijgende - afschaffing van wetten duidelijk. Zijn opmerkingen impliceren niet de afschaffing van alle bepalingen uit de wetgeving van Justinianus die niet worden genoemd in zijn - Leo's - Novellen; hij schafte die wetten af die niet behoorden tot het geheel van de Basilica, de wetgeving van Basilius en zijn eigen Novellenverzameling. Tegelijkertijd is dit ook de volledige reikwijdte van de exclusiviteitsclausule in de dispositio van Leo's eerste Novelle: niemand mocht zich meer beroepen op een wet die niet behoorde tot het geheel van de Basilica, Basilius' wetgeving en Leo's Novellencollectie.

7. Waartoe leidt het bovenstaande, als opnieuw het thema 'codificatie in Byzantium' aan de orde wordt gesteld? Eigenlijk kan ten aanzien van dit thema hetzelfde worden gezegd als ten aanzien van het Justiniaanse Corpus Iuris.⁶¹ Het antwoord op de vraag of er in de tijd van keizer Leo de Wijze (886-912) kan worden gesproken van codificatie is uiteindelijk afhankelijk van de wijze waarop het begrip codificatie wordt gedefinieerd. Wordt het principe van de uitsluitende gelding als criterium gehanteerd, dan luidt het antwoord op de bovenstaande vraag bevestigend. Immers, de dispositio van Leo's eerste Novelle bevat een exclusiviteitsclausule die de consultatie van afgeschafte wetten verbood. De rechters kregen van de keizer de instructie om zich bij het vellen van hun vonnissen uitsluitend te baseren op een geheel van geschreven wetten bestaande uit de Basilica, de wetgeving van Basilius en Leo's Novellencollectie. Wetten die niet behoorden tot dit geheel waren afgeschaft. Indien wordt uitgegaan van het beginsel van uitsluitende gelding - en het moge duidelijk zijn, dat schrijver dezes zelf dit principe huldigt -, dan kan het geheel van de Basilica, de wetgeving van Basilius en Leo's Novellencollectie op grond van de dispositio van Leo's eerste Novelle worden gekenschetst als codificatie.

TH.E. VAN BOCHOVE

GRONINGEN

61. Vgl. § 3 hierboven.

Lijst van verkort aangehaalde werken.

- H. Ankum, "La 'codification' de Justinien était-elle une véritable codification?" in: *Wetboek en Grondwet in historisch perspectief. Liber amicorum John Gilissen*, Antwerpen 1983, pp. 1-17
- A. Berger, "Studi sui Basilici IV. La legislazione di Giustiniano ed i Basilici", *Iura* 5 (1954), pp. 87-110
- Th.E. van Bochove, *To Date and Not to Date. On the Date and Status of Byzantine Law Books*, Groningen 1996
- L. Burgmann/M. Th. Fögen/A. Schminck/D. Simon, *Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts*. Teil I: Die Handschriften des weltlichen Rechts (Nr. 1 - 327), [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Band 20], Frankfurt/M. 1995
- P. Caroni, "Kodifikation", in: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, II, Berlin 1978, Sp. 907-922
- P. Caroni, «Privatrecht»: *Eine sozialhistorische Einführung*, [Das Recht in Theorie und Praxis], Basel/Frankfurt a. M. 1988
- H. Coing, "Zur Vorgeschichte der Kodifikation: Die Diskussion um die Kodifikation im 17. und 18. Jahrhundert", in: *La formazione storica del diritto moderno in Europa. Atti del terzo Congresso Internazionale della Società Italiana di Storia del Diritto*, II, Firenze 1977, pp. 797-817
- H. Coing, *Europäisches Privatrecht. Band I: Älteres Gemeines Recht (1500-1800)*, München 1985
- H. Coing, *Europäisches Privatrecht. Band II: 19. Jahrhundert. Überblick über die Entwicklung des Privatrechts in den ehemals gemeinrechtlichen Ländern*, München 1989
- G. Dagron, "Lawful Society and Legitimate Power: 'ἔννομος πολιτεία, ἔννομος ἀρχή'", in: A.E. Laiou/D. Simon, [eds.], *Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries*, [Proceedings of the Symposium on Law and Society in Byzantium, 9th-12th Centuries, Dumbarton Oaks, May 1-3, 1992], Washington, D.C. 1994, pp. 27-51
- F. Dölger/J. Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre*, I: Die Kaiserurkunden, [Handbuch der Altertumswissenschaft, XII,3,1,1], München 1968
- M. Th. Fögen, "Legislation und Kodifikation des Kaisers Leon VI.", *Subseciva Groningana* III (1989), pp. 23-35
- M. Th. Fögen, "Leon liest Theophilus. Eine Exegese der Novellen 24-27 des Kaisers Leon VI.", *Subseciva Groningana* IV (1990), pp. 83-97
- J.H.A. Lokin, "Habent sua fata Basilica. On the Occasion of the Completion of the Groningen Basilica Edition", *Subseciva Groningana* III (1989), pp. 1-10
- J.H.A. Lokin, "Decisio as a Terminus Technicus", *Subseciva Groningana* V (1992), pp. 21-31
- J.H.A. Lokin, "The Significance of Law and Legislation in the Law Books of the Ninth to Eleventh Centuries", in: A.E. Laiou/D. Simon, [eds.], *Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries*, [Proceedings of the Symposium on Law and Society in Byzantium, 9th-12th Centuries, Dumbarton Oaks, May 1-3, 1992], Washington, D.C. 1994, pp. 71-91
- J.H.A. Lokin, "The Novels of Leo and the Decisions of Justinian", (te verschijnen in *Fontes Minores* (Atheense reeks), I)
- J.H.A. Lokin, "Codificatie in Constantinopel? Enige opmerkingen over de wetgevingstechniek van Theodosius II en Justinianus I", deze bundel, pp. 38-53

- J.H.A. Lokin/W.J. Zwolve, *Hoofdstukken uit de Europese Codificatiegeschiedenis*, Groningen 1992²
- P. Noailles/A. Dain, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944
- G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Blackwell, [Oxford] 1968² (repr. 1984)
- P.E. Pieler, "Byzantinische Rechtsliteratur", in: H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, II, [Handbuch der Altertumswissenschaft, XII,5,2], München 1978, pp. 341-480
- O.F. Robinson/T.D. Fergus/W.M. Gordon, *European Legal History. Sources and Institutions*, London/Dublin/Edinburgh 1994²
- H.J. Scheltema, "Über die Natur der Basiliken", *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 23 (1955), pp. 287-310
- H.J. Scheltema, *L'enseignement de droit des antécédents*, [Byzantina neerlandica. Series B: Studia, I], Leiden 1970
- H.J. Scheltema/D. Holwerda/N. van der Wal, [edd.], *Basilicorum Libri LX*, Series A: Textus librorum I-LX (8 dln.); Series B: Scholia in libros I-LX (9 dln.), Groningen, Djakarta en Den Haag 1953-1988
- A. Schminck, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern*, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Band 13], Frankfurt/M. 1986
- A. Schminck, "'Frömmigkeit ziere das Werk'. Zur Datierung der 60 Bücher Leons VI.", *Subseciva Groningana* III (1989), pp. 79-114
- A. Schminck, "'Novellae extravagantes' Leons VI.", *Subseciva Groningana* IV (1990), pp. 195-209
- N.G. Svoronos, *Recherches sur la tradition juridique à Byzance. La Synopsis major des Basiliques et ses appendices*, [Bibliothèque byzantine. Études, 4], Paris 1964
- J. Vanderlinden, *Le concept de code en Europe occidentale du XIIIe au XIXe siècle. Essai de définition*, [Études d'histoire et d'ethnologie juridiques], Bruxelles 1967
- N. van der Wal, "La tradition des Nouvelles de Léon le Sage dans le manuscrit palimpseste Ambrosianus F 106 sup.", *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 43 (1975), pp. 257-269
- N. van der Wal, "La version florentine de la Collection des 168 Nouvelles", *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 49 (1981), pp. 149-158
- N. van der Wal, "Edictum und lex edictalis. Form und Inhalt der Kaisergesetze im spätrömischen Reich", *Revue internationale des droits de l'antiquité*, 3e série, 28 (1981), pp. 277-313
- N. van der Wal/J.H.A. Lokin, *Historiae iuris graeco-romani delineatio. Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985
- T. Wallinga, *TANTA/ΔΕΔΩΚΕΝ. Two Introductory Constitutions to Justinian's Digest*, Groningen 1989
- L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts*, [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der Gesamtkademie, 2], Wien 1953
- F. Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung*, Göttingen 1967²